

İLKÖĞRETİM OKULLARINDA ZORBACI DAVRANIŞLARIN AZALTILMASINA YÖNELİK EMPATİ EĞİTİM PROGRAMININ ETKİSİNİN ARAŞTIRILMASI^{1*}

Mustafa ŞAHİN

KTÜ Fatih Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD, Trabzon, Türkiye

Sırrı AKBABA

Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD, Erzurum, Türkiye

Özet

Bu araştırmanın amacı; empati eğitimi programının, ilköğretim 4. ve 5. sınıf öğrencileri arasında görülen zorbacı davranışlar üzerindeki etkililiğini belirlemektir. Geliştirilen empati eğitim programı, haftada bir defa olmak üzere toplam 10 oturumda uygulanmış, bir deney ve bir kontrol grubu ile zorba davranışlarda bulunan 18 denek üzerinde yürütülmüştür. Araştırmada; Zorba ve Kurban Belirleme Ölçeği-Çocuk Formu ve Çocuklar İçin Empati Ölçeği kullanılmıştır. Araştırmanın veri analizi, özgün adı "Split-Plot Desing" olan 2x2 faktörlü ve tekrar ölçümlü (ANOVA) ile yapılmıştır. Bulgulara göre, deney grubundaki deneklerin zorba davranışlarında, kontrol grubundakilere göre anlamlı düzeyde azalma olduğu, deney grubundaki deneklerin empatik becerilerinde anlamlı düzeyde bir yükselme olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Empati eğitimi, zorbalık, İlköğretim okulu*

INVESTIGATING THE EFFICIENCY OF EMPATHY TRAINING PROGRAM FOR PREVENTING BULLYING BEHAVIORS IN PRIMARY SCHOOLS

Abstract

The purpose of this study is to determine the effectiveness of empathy training as an intervention programme on bullying behaviours witnessed among fourth and fifth-grade primary students. The empathy training programme implemented in one session in a week throughout ten weeks. The sample of the study included 18 students. In the study, Child Form of Bully and Victim Determination Scale and Empathy Scale for Children were used as data gathering tools. For data analysis Split-Plot Desing, which includes 2x2 factor and Repeated Measurements (ANOVA) were used. According to findings bullying behaviours of subjects in the experiment group decreased significantly compare to subjects in the control group. Furthermore, empathic skills of subjects in

¹ * Bu çalışma M. Şahin'in tamamladığı doktora tezinin bir bölümüdür.

the experiment group increased significantly.

Key Words: *Empathy training, Bullying, Primary school*

1. Giriş

Saldırgan davranışın bir alt boyutu olarak kabul gören akran zorbalığı çeşitli kültürlerde farklı olarak tanımlansa da evrensel bir kavram olarak kabul görmektedir. Zorbalık, kurbanın korkmasına, acı çekmesine neden olan, taraflar arasında güç dengesizliğinin olduğu, güçlü olanın kendinden güçsüz olana baskı yaptığı, kurbanın herhangi bir kışkırtmada bulunmadığı ve aynı çocuklar arasında tekrarlı olarak yapılan fiziksel, sözel ve psikolojik saldırıları içerir (1).

Okullarda öğrenciler arasında yaşanan zorbalık yeni bir sorun değildir. Çeşitli ülkelerde yapılan bilimsel çalışmalarla öğrencilerin yaklaşık %20'sinin akran zorbalığına uğradıkları görülmüştür (2). Türkiye'de yapılan çalışmalarda da öğrencilerin %4.6 ile %72.4 arasında zorba ya da kurban olarak zorbaca davranışlara karıştıkları belirlenmiştir (3, 4, 5, 6, 7, 8).

Zorba davranışlar okulda yaşanan şiddetin en yaygın biçimi olup hem öğrencilerin kişilik gelişimlerini hem de öğrenme yaşantılarını olumsuz etkilemektedir (9). Yapılan araştırmalarda, zorbaca davranışlara maruz kalan çocukların depresyon ve psikosomatik belirtiler gösterdikleri belirlenmiştir (10). Zorbaca davranışlara maruz kalmanın psikolojik rahatsızlıkların yanı sıra fiziksel rahatsızlıklara (baş ağrısı, karın ağrısı, yatağı ıslatma, yorgunluk v.s.) ve düşük benlik saygısına neden olduğu, hem zorba hem de kurban öğrencilerin diğer öğrencilere göre daha fazla psikolojik bozukluklara eğilimli oldukları, zorba davranışlarda bulunan öğrencilerin yetişkinlikte suç işleme eğilimlerinin diğer bireylere göre daha fazla olduğu görülmüştür (11, 12, 13, 14). Ayrıca zorbalık olayları, öğrencilerin hem akranları hem de sosyal çevre ile etkili iletişim kurmalarını ve sosyal beceri geliştirmelerini engellemekte, yaşama ve okula karşı olumsuz tutum geliştirmelerine neden olmaktadır.

Okul ortamında yaşanan zorba davranışların olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için öğrencilerin kendilerini anlamalarına ve anlatmalarına, karşı "ben"i anlayabilmelerine, okul ortamında öğrenci arkadaşları ve diğer görevlilerle sağlıklı sosyal ilişkiler geliştirmelerine olanak sağlanmalıdır. İkili insan ilişkilerinde önemli faktör olarak ele aldığımız anlama, dinleme ve duyarlı olma gibi özellikleri bütün sosyal ortamlarda beklenen düzeyde görmek mümkün değildir. Basitçe ifade edilen bu özellikler psikolojik bir kavram olan empatide toplanmış ve sistematik halde insanın kişilik değişimi konusunda, hümanist yaklaşımlarca önemli bulunmuştur (15). Empati, kişiler arası ilişkileri açık, kabul edici, gerçek insan ilişkileri haline getirir (16). Peterson'a (1973) göre empati, iyi insan ilişkileri kurabilmenin dört durumundan biri ve en önemlisidir. Rogers'a göre empati; bireyin kendisini etkileşimde bulunduğu karşı ben'in yerine koyması, olaylara onun gözüyle bakması, karşı ben'in duygularını ve düşüncelerini

doğru olarak anlaması, hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi sürecidir (18).

Psikolojik danışma ilişkilerinden günlük anlamdaki insan ilişkilerine (19), kadar kullanım alanı olan empati kavramı, eşler arasında (20), insana yönelik hizmet veren tüm meslek alanlarında (21) ve normal insan ilişkileri (22) gibi farklı alanlarda geçerliliği ve kullanılabilirliği olan bir özellik olmasından dolayı bu becerinin eğitimle geliştirilebileceği konusu ele alınmıştır. Özellikle bireyler arası ilişkilerin yoğun olduğu çalışma ortamında bulunan bireylerin tutum ve iletişim becerileri, ebeveyn çocuk iletişimi, arkadaşlık ilişkileri konusunda (öğretmen tutumları, hemşirelerin iletişim becerileri, psikolojik danışmanların empati beceri düzeyleri, annelerin empatik beceri düzeyleri, akran kabulü, çocukların empatik beceri düzeyleri, çocukların prososyal davranış geliştirmeleri v.s.) bireylere empatik beceri kazandırmak için çeşitli psiko-egitimsel çalışmalar yapılmıştır (23, 24, 25, 26, 27). Empatik beceri konusunda çocuklarla yapılan araştırmalar incelendiğinde de empatik becerisi yüksek olan çocukların hem sosyal çevrelerindeki diğer bireylerle, hem de kendi dünyalarıyla uyumlu oldukları, saldırganlık düzeyi yüksek çocukların empatik beceri düzeylerinin düşük olduğu, çocuklara verilen empatik eğitimin saldırganlığı ve anti sosyal davranışları azalttığı, empatik becerisi yüksek çocukların arkadaşları ile daha çok işbirliği yaptığı sonucuna ulaşılmıştır (28, 29, 30, 31, 32, 33). Ayrıca empatik becerisi yüksek çocukların empatik becerisi düşük çocuklara oranla özsaygılarının yüksek olduğu tespit edilmiştir (34).

Bu çalışmada, empati eğitimi konusunda yapılan çalışmalardan yola çıkarak zorbacı davranışlarda bulunan öğrencilere empatik beceri eğitimi ile hem kendini hem de karşı bireyi anlama ve kabul etme, akranlarıyla olumlu ilişkiler geliştirme becerisi kazandırarak zorba davranışlarda bulunma yerine sağlıklı, sosyal ilişkiler kurma ve sürdürmeye yönelik bilinç ve tutum geliştirmeleri hedeflenmiştir.

2. Yöntem

Bu çalışma gerçek deneysel desene uygun (true experimental design) olarak hazırlanmış ve ön test-son test kontrol gruplu model ile gerçekleştirilmiştir.

Gruplar	Öntest*	İşlem	Sontest*
Deney Grubu n= 9	Zorba ve Kurban Belirleme Ölçeği -Çocuk Formu ve Çocuklar İçin Empati Ölçeği	10 hafta boyunca 60 dakika süreli Empati Eğitimi Programı	Zorba ve Kurban Belirleme Ölçeği -Çocuk Formu ve Çocuklar İçin Empati
K o n t r o l Grubu n= 9	Zorba ve Kurban Belirleme Ölçeği -Çocuk Formu ve Çocuklar İçin Empati Ölçeği	30 dk 10 hafta süreli Trabzon'da yaşanan güncel sorunların tartışılması	Zorba ve Kurban Belirleme Ölçeği -Çocuk Formu ve Çocuklar İçin Empati Ölçeği

Araştırma Grubu

Araştırma grubunun belirlenmesi iki aşamada gerçekleştirilmiştir. Birinci aşamada 2006–2007 eğitim ve öğretim yılının birinci yarısında Trabzon il merkezinde bulunan ilköğretim okullarının 4 ve 5. sınıflarında öğrenim gören, rastgele yöntemlerle seçilen toplam 504 öğrenciye Zorba ve Kurban Belirleme Ölçeği -Çocuk Formu uygulanmıştır. İkinci aşamada, birinci aşamada elde edilen bilgi ve veriler ışığında zorba davranışlarda bulunan 52 öğrenci tespit edilmiştir. Bu öğrencilerden çalışmaya gönüllü olarak katılmak isteyen 18 öğrenci belirlenmiştir. 18 öğrencinin yarısı yansız ve seçkisiz olarak deney grubuna diğer yarısı ise kontrol grubuna tayin edilmişlerdir.

Araştırmada Kullanılan Ölçme Araçları

Zorba ve Kurban Belirleme Ölçeği /Çocuk Formu

Zorba ve Kurban Belirleme Ölçeği, Çocuk Formu, Pişkin ve Ayas (2007) tarafından geliştirilmiştir. Akran zorbalığı belirleme ölçeği, biri “zorba ölçeği” diğeri “kurban ölçeği” olarak adlandırılan ve aynı maddelerin farklı biçimde sorulmasından oluşan paralel iki ölçekten oluşmaktadır. Öğrencilerin zorba ölçeğinde yer alan söz ve eylemleri ne sıklıkla yaptıklarını, kurban ölçeğinde ise bu söz ve eylemlere ne sıklıkla uğradıklarını işaretlemeleri beklenmektedir.

Zorba ölçeğinin cronbach alpha iç tutarlılık güvenilirlik katsayısı toplam ölçek için .87, “fiziksel zorbalık” alt ölçeği için .71, “sözel zorbalık” alt ölçeği için .68, “izolasyon” alt ölçeği için .60, “söylenti yayma” alt ölçeği için .64 ve “eşyalara zarar verme” alt ölçeği için .70 olarak hesaplanmıştır.

Kurban ölçeğinin Cronbach Alfa iç tutarlılık güvenilirlik katsayısı toplam ölçek için .90, “fiziksel zorbalık” alt ölçeği için .74, “sözel zorbalık” alt ölçeği için .66, “izolasyon” alt ölçeği için .68, “söylenti yayma” alt ölçeği için .79 ve “eşyalara zarar verme” alt ölçeği için .76 olarak hesaplanmıştır.

Çocuklar İçin Empati Ölçeği

Bu ölçek 1982 yılında Bryant tarafından geliştirilmiş ve Yılmaz-Yüksel (2003) tarafından Türkçe’ye uyarlanmıştır. Çocuklar İçin Empati Ölçeğinin güvenilirliği, iç tutarlılık kat sayısının hesaplanması ve test-tekrar test tekniğiyle araştırılmıştır. Ölçeğin iç tutarlılık düzeyi, Cronbach Alfa katsayısı .70 olarak bulunmuştur. Ölçeğin kararlılık düzeyi; Person-Momentler Çarpım Korelasyon katsayısı yoluyla hesaplanmış ve $r=.69$ ($p<.001$) olarak bulunmuştur.

Araştırmanın İşlem Yolu

Veri toplama işlemine başlamadan önce, örnekleme giren okullarda uygulama yapabilmek için gerekli görülen izinler alınmıştır. Örnekleme giren okulların yöneticileri ve rehberlik servisi görevlileri ziyaret edilmiştir. Okullarda yapılacak uygulama çalışmaları, belirlenen ay, gün ve saatte, tek oturumda yapılmıştır. Çalışmanın I.

bölümünde Trabzon il Merkezi'nde bulunan İlköğretim okullarının 4 ve 5. sınıflarında öğrenim gören, rastgele yöntemlerle seçilen 5 kız ve 5 erkek öğrenciye (özel ilköğretim okulları araştırma dışı tutulmuştur) Pişkin ve Ayas (2007) tarafından geliştirilen Akran Zorbalığını Belirleme Ölçeği uygulanmıştır. Uygulama süreci araştırmacı tarafından yürütülmüştür. Ölçme aracını doldurmanın gönüllülük esasına dayandığı öğrencilere ifade edilmiş, doldurmak istemeyen öğrencilere ölçme aracı verilmemiştir. Ancak ölçme aracının doldurulmasının hem araştırmacıyı memnun edeceği hem de bilimsel bir çalışmaya katkı sağlanacağına önemi belirtilmiştir. Daha sonra öğrencilere ölçme aracının nasıl doldurulacağına ilişkin bilgi verilmiştir. Ölçme aracı doldurulduktan sonra formlar bir zarfa konulup üzerine okulun adı ve sınıf düzeyi yazılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü için, Çalışma I'den elde edilen bulgular sonucunda tespit edilen öğrencilerle konuşup grup çalışmalarına gönüllü olarak katılmak isteyen öğrenciler belirlenmiş ve bu öğrencilere Çocuklar için Empati Ölçeği uygulanmıştır. Bu öğrencilerin Akran Zorbalığını Belirleme Ölçeği ve Çocuklar için Empati Ölçeği'nden aldıkları puanlar gözden geçirilmiş ve aşırı farklılık gösteren puanlar alan öğrenciler elimine edilmişlerdir. Daha sonra deneysel çalışma için tesadüfi olarak 20 öğrenci seçilmiştir. Deneysel çalışmayı gerçekleştirmek için iki grup oluşturulmuştur. Grubun her birine 9 öğrenci alınmıştır. Çalışmanın iç geçerliği üzerinde etkili olabilecek “deneysel etki yayılmasını (experimental treatment diffusion) önlemek amacıyla aynı okul ya da sınıftan olan öğrenciler belirlenmiş ve bu öğrencilerin aynı gruba düşmemesi sağlanmıştır. Bu gruplar “A” ve “B” şeklinde kodlanmış ve kura çekimiyle deney-kontrol grubu olarak belirlenmiştir. Daha sonra deney grubuna araştırmacı tarafından geliştirilen “Empati Eğitim Programı” haftada bir kez 10 oturumlu 60 dakika süreli olarak uygulanmıştır. Kontrol grubuna alınan bireylere de çalışma içeriği ve kontrol grubu kavramı hakkında bilgi verilmeden grup halinde kısa görüşme yapılmıştır. Bunun için kontrol grubuna her hafta 30 dakika süreli, Trabzon'da yaşanan güncel sorunlar hakkında paylaşımda bulunulmuştur. Deney grubuna verilen eğitim tamamlandıktan 15 gün sonra her iki grupta bulunan öğrencilere, Akran Zorbalığını Belirleme Ölçeği-Çocuk Formu ve Çocuklar için Empati Ölçeği uygulanmıştır.

Empati Eğitim Programı

Araştırmada kullanılmak üzere geliştirilen eğitim programı, Özbay ve Şahin'in (2004) çalışması temel alınarak hazırlanmıştır. Ayrıca Feshbach'ın (1983) modeli hakkında kuramsal bilgiler ve bu modelin kullanıldığı deneysel araştırmalara ilişkin bilgiler incelenmiştir. Bu bilgiler ışığında eğitim programı oluşturulmuş ve bu program sonucunda, kazandırılması istenen hedef davranışlar belirlenmiştir. Empati eğitimi programının oturumları aşağıda verilmiştir.

1. Hafta: Tanışma, empati ve empatik beceri hakkında bilgi verme	60 Dakika
2. Hafta: Duygusal duyarlılık kazandırma-I	//
3. Hafta: Duygusal duyarlılık kazandırma -II	//
4. Hafta: Algısal farklılaşma	//
5. Hafta: İçsel bakış açısını yakalama	//
6. Hafta: Empatik alan ve empatik bilgi akış süreci	//
7. Hafta: Empatik dinleme becerisi geliştirme	//
8. Hafta: Empatik tepki vermeyi öğrenme ve beceri olarak geliştirme-I	//
9. Hafta: Empatik tepki vermeyi öğrenme ve beceri olarak geliştirme-II	//
10. Hafta: Grup yaşantısını sonlandırma	

Empati Eğitimi Programında Kullanılan Teknikler

Zorba davranışları önlemeye yönelik olarak hazırlanan empati eğitimi programında didaktik, yaşantısal, rol oynama ve modelden öğrenme teknikleri kullanılmıştır. Zorba öğrencilerin empatik eğilimin ve diğer sosyal özelliklerin geliştirilmesi için sosyal teşvikler, model olma, doğrudan sorumluluk yükleme ve pekiştirme çalışmaları yapılmıştır. Ayrıca her oturumun sonunda öğrencilere ev ödevleri verilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmadan elde edilen betimsel veriler analiz edilmeden önce uçlardaki cevaplamalar elimine edilmiş ve veriler aritmetik ortalama, standart sapma, medyan gibi merkezi eğilim ölçülerine dayalı olarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Deneysel çalışmadan elde edilen veriler ise çıkarımlı istatistik teknikleriyle analiz edilmiştir. Müdahale programında ön test-son test ve deney kontrol grubu etkilerini belirlemek için 2x2 faktörlü ANOVA kullanılmıştır. Bu desenin özgün adı "Split-Plot Design" olan 2x2 faktörlü (iki grup ve iki ölçüm) ve tekrar ölçümlü desendir.

3. Bulgular

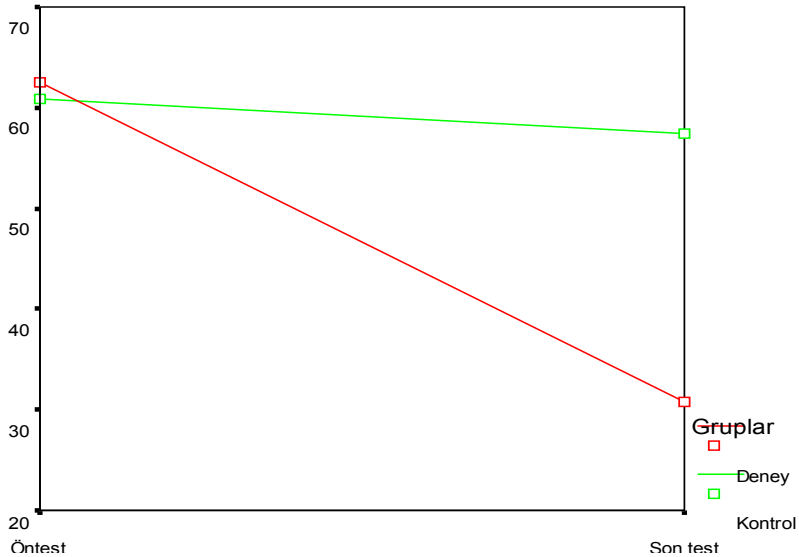
Bir müdahale programı olarak, empati eğitimi programının ilköğretim 4. ve 5. sınıf öğrencileri arasında görülen zorba davranışlar üzerinde etkililiğini belirlemek için tekrarlı ölçümler için çift yönlü varyans analizi ile incelenmiş ve bulgular Tablo 1 de verilmiştir.

Tablo 1: Deney ve Kontrol Grubu Öğrencilerinin Zorba Davranışlarına İlişkin Ön Test ve Son Test Puanlarının ANOVA Sonuçları

Kaynak	KT	Sd	KO	F	p
Deneklerarası	1716.25	17	1428.44		
(Grup) Deney/Kontrol	1406.25	1	1406.25	63.38	p<.05
Hata	355.00	16	22.19		
Denekleriçi	4639.50	18	4600.23		
(Ölçüm)					
Öntest- Sontest	2791.36	1	2791.36	1066.19	p<.05
Müdahale * Zaman	1806.25	1	1806.25	689.92	p<.05
Hata	41.88	16	2.62		
Toplam	6355.75	35			

ANOVA analizi sonuçlarına göre, empati eğitimi programına katılan öğrencilerin zorba davranış düzeylerinin, deneysel çalışma öncesinden 12 hafta sonrasına anlamlı farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Deney ve kontrol gruplarına ilişkin tekrarlı ölçümlerin, öğrencilerin zorba davranışları üzerinde empati eğitim programının etkisinin anlamlı olduğu bulunmuştur ($F_{(1,16)} = 689.92, p < .05$). Bu bulgu, uygulanan empati eğitim programının zorba davranışları azaltmada etkili olduğunu göstermektedir.

Empati eğitimi programına katılan öğrencilerin zorba davranış düzeylerinin, deneysel çalışma öncesinden 12 hafta sonrası değişimine ilişkin Profile Plot Şekil 3'de verilmiştir.

Şekil 1: Deney ve Kontrol Grubundaki Öğrencilerin Zorba Ölçeğinden Ön Test ve Son Test Çalışması Puanları

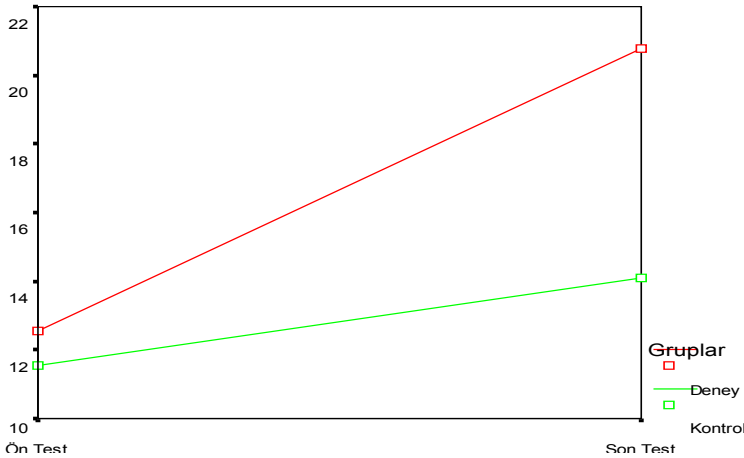
Bir müdahale programı olarak, empati eğitimi programının ilköğretim 4. ve 5. sınıf öğrencilerinin empati becerileri üzerinde etkililiğini belirlemek için tekrarlı ölçümler için çift yönlü varyans analizi ile incelenmiş ve bulgular Tablo 2 de verilmiştir.

Tablo 2: Deney ve Kontrol Grubu Öğrencilerinin Empatik Becerilerine İlişkin Ön Test ve Son Test Puanlarının ANOVA Sonuçları

Kaynak	KT	Sd	KO	F	p
Deneklerarası	184.25	17	135.50		
(Grup) Deney/Kontrol	132.25	1	132.25	40.69	p<.05
Hata	52.00	16	3.25		
Denekler içi	342.50	18	334.17		
(Ölçüm) Öntest-Sontest	261.36	1	261.36	470.45	p<.05
Müdahale * Zaman	72.25	1	72.25	130.05	p<.05
Hata	8.89	16	0.56		
Toplam	526.75	35			

ANOVA analizi sonuçlarına göre, empati eğitimi programına katılan öğrencilerin empatik beceri düzeylerinin, deneysel çalışma öncesinden 12 hafta sonrasına anlamlı farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Deney ve kontrol gruplarına ilişkin tekrarlı ölçümlerin, öğrencilerin empatik becerileri üzerinde empati eğitim programının etkisinin anlamlı olduğu bulunmuştur ($F_{(1,16)} = 130.05$ p<.05). Bu bulgu, araştırmada uygulanan empati eğitim programının öğrencilerin empatik becerilerini yükseltmede etkili olduğunu göstermektedir.

Empati eğitimi programına katılan öğrencilerin empatik beceri düzeylerinin, deneysel çalışma öncesinden 12 hafta sonrası, değişimine ilişkin Profile Plot Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2: Deney ve Kontrol Grubundaki Öğrencilerin Empati Ölçeğinden Ön Test ve Son Test Çalışması Puanları

4. Tartışma ve Öneriler

İlköğretim 4. ve 5. sınıf zorba davranışlarda bulunan öğrencilere uygulanan empati eğitim programının, öğrencilerin zorba davranışları üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Yapılan istatistiksel analizler sonucunda empati eğitim programının, deney grubunda bulunan öğrencilerin zorba davranışlarını azaltmada etkili olduğu gözlenmiş, bu programın uygulanmadığı kontrol grubunda ise zorba davranışlarda herhangi bir değişim gözlenmemiştir.

Bu çalışmada, ilgili literatüre uygun olarak hazırlanmış empati eğitimi programında, didaktik anlatım, rol oynama, model alma, sosyal teşvik, yaşantısal yaklaşım teknikleri kullanılmıştır. Zorba öğrencilerin, uygulama sürecinde kazandıkları sosyal ve duygusal farkındalıklar sonucu, olumsuz davranışlarını fark ettikleri ve bunları azalttıkları söylenebilir. Çalışmanın bu bulgusu, diğer araştırma sonuçlarıyla karşılaştırıldığında benzerliklere rastlanmaktadır. Robert ve Strayer (2004) okul çağı çocukların empati düzeyleri ile öfke düzeyleri arasındaki ilişkiyi inceledikleri araştırma sonucunda, empati becerisi yüksek olan çocukların öfke, fiziksel ve sözel şiddet düzeylerinin düşük olduğunu ve prososyal davranışları daha fazla yaptıklarını ortaya çıkarmışlardır. Strayer ve Roberts (2004), beş yaşındaki çocukların empati gelişimleri ile öfke ve saldırganlık ilişkisini incelemişlerdir. Empati becerisi gelişmiş olan çocukların, daha az öfkeli, daha az saldırgan oldukları, daha az oyuncak kavgası yaptıkları ve daha güçlü sosyal ilişkiler geliştirdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Strayer'in (1995), çocukların öfke, empati ve duygusal ifadelerinin anne-babanın duygusal ifadeleri, empati ve anne baba davranışları arasındaki ilişkisini incelediği araştırmalarının sonucunda, anne babaların bu özellikleri ile çocukların bu özellikleri arasında pozitif yönlü ilişki bulunmuştur. Ohbuchi, Ohno ve Mukai (1993)'de yaptıkları çalışmada, empati ve saldırganlık arasında ilişkiyi inceleyerek kendini açığa vurma tutumunun deneklerde empati kurmaya neden olduğunu ve saldırganlığı azalttığını ortaya çıkarmışlardır. Pecokonis (1990), saldırgan tanısı konulmuş 24 ergen kız üzerinde empati eğitimi programının etkisini belirlemek için yaptığı çalışmada, ön test ile son test arasında istatistiksel olarak manidar bir değişimi gözlemiştir. Bu sonuç empati eğitiminin, çocukların empatik beceri düzeyleri üzerinde etki oluşturduğunu göstermiştir. Bu bağlamda empati eğitiminin zorba davranışları azaltmada etkili olduğu bulgusu literatürle de desteklenmektedir.

İlköğretim 4. ve 5. sınıf zorba davranışlarda bulunan öğrencilerine uygulanan empati eğitim programının, öğrencilerin empatik becerilerini artırmada etkili olduğu görülmüştür. Bu programın uygulanmadığı kontrol grubunda bulunan öğrencilerin empatik beceri düzeylerinde herhangi manidar bir değişim gözlenmemiştir.

Geliştirilen programda, zorba öğrencilere duygularla ilgili bilgi verilerek duygusal duyarlılık kazanmaları, aynı olaya ilişkin farklı bireylerin farklı bakış açılarının olabileceği gösterilerek algısal farkındalık kazanmaları sağlanmıştır. İkili ilişkilerde kendi bakış açısını, karşı tarafa dikte etmeden karşı tarafı anlamaya çalışma becerisi

geliştirmişlerdir. Rol oynama tekniğiyle, çocukların çeşitli rollere girerek, girdikleri rollerdeki duygu durumlarını hissetmeleri ve rollere ilişkin bakış açıları geliştirmeleri sağlanmıştır. Ayrıca empatik dinleme becerisi geliştirerek, empatik tepki vermeyi öğrenmişlerdir. Uygulama sürecinde kazanılan bu sosyal ve duygusal gelişimler, zorba öğrencilerin empatik becerilerini artırmıştır. Çalışmanın bu bulgusu, diğer araştırma sonuçlarıyla karşılaştırıldığında benzerliklere rastlanmaktadır. Yılmaz-Yüksel (2003) yaptığı çalışmada, empati eğitiminin ilköğretim 4. sınıf öğrencilerinin empatik becerileri üzerindeki etkisini araştırmış, deney grubunda yer alan öğrencilerin kontrol grubunda yer alan öğrencilere kıyasla empatik beceri düzeylerinin anlamlı düzeyde arttığını belirlemiştir. Otfinowski (2000), empati eğitiminin akran kabulündeki etkisini, ilköğretim üçüncü sınıf öğrencileri üzerinde araştırmıştır. Empati eğitimi ve empatik tepki verme çalışmaları sonunda, çocukların empati beceri düzeylerinde anlamlı bir artış gözlemlenmiştir. Kalliopuska ve Ruokonen (1993), çocukların empatik beceri düzeyleri üzerinde empati eğitiminin etkisini araştırırken, müzikten yararlanmışlardır. 32 okulöncesi çocuktan oluşan ve deneysel yöntemle yapılan bu araştırmanın sonucunda, kontrol grubundakilere oranla deney grubundaki çocukların empatik becerilerinde anlamlı artış belirlenmiştir. Bu bağlamda empati eğitiminin empatik beceri üzerinde etkili olduğu bulgusu literatürle de desteklenmektedir.

Empati eğitim programının psiko-eğitimsel boyutu dikkate alınarak, okul rehberlik hizmetleri kapsamında, zorba davranışları önlemeye ilişkin etkinlikler düzenlenebilir. İlköğretim okullarında görev yapan psikolojik danışmanlara ve sınıf rehber öğretmenlerine empati, sosyal beceri, öfkeyle başa çıkma gibi konularda beceri kazanmaları için hizmet içi kurslar verilebilir. Yapılacak benzer çalışmalarda nitel araştırma yöntemine de yer verilebilir. Uygulanan müdahale programının sonunda çocukların davranışlarındaki değişim doğal ortamlarda gözlenerek, daha ayrıntılı verilere ulaşılabilir.

5. Kaynakça

1. Nansel, R. T., Overpeck, M., Pilla, R. S. & et. al. Bullying behaviors among us youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment. *Journal of the American Medical Association*, 285(16), 2094-2100, ABD, 2001.
2. Bridge, B. Zorbalık: Bilinmeyen çeşitleri ve çözümleri. İstanbul: Beyaz Yayınları, 2003.
3. Ayas, T. & Deniz, M. The Prevalence and nature of bullying in primary schools (turkish sample) international conference on education. 26-29 May, 2008 Athens, Greece, 2008.
4. Dölek, N. İlk ve orta öğretim okullarındaki öğrenciler arasında zorbacı davranışların incelenmesi ve “zorbalığı önleme tutumu programı”nın etkisinin araştırılması. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2001.
5. Kapçı, G. E. İlköğretim öğrencilerinin zorbalığa maruz kalma türünün ve sıklığının depresyon, kaygı ve benlik saygısıyla ilişkisi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi. Cilt 37, 1-12. Ankara, 2004.

6. Koç, Z. Lise öğrencilerinin zorbalık düzeylerinin yordanması, Yayınlanmamış doktora tezi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2006.
7. Pişkin, M. Okullarımızda yaygın bir sorun: Okul zorbalığı. VII. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi. Malatya: İnönü Üniversitesi, 09-11 Temmuz, Malatya, 2003.
8. Pişkin, M. & Ayas, T. Lise öğrencileri arasında yaşanan akran zorbalığı olgusunun okul türü bakımından karşılaştırılması. VIII. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi'nde Sunulmuş Bildiri. Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi. 21-23 Eylül. İstanbul, 2005.
9. Bilgin, A. & Kartal, H. Bullying in the elementary schools: From the aspects of the students, the teachers and the parents. *Elementary Education Online*, 7(2), 485-495. Ankara, 2008.
10. Dake J. A., Price, J. H. & Telljohann, J. K. The nature and extent of bullying at school. *Journal of School Health*, 73(5), 173-181, 2003.
11. Fekkes, M.; Pijpers, F. & Verlove-Vanhorick S. P. Bullying: who does what, when and where? Involvement of children, teachers and parents in bullying behavior. *Health Education Research*, 20, 81-91, 2005.
12. Kumpulainen, K., Rasanen, E. & Puura, K. Psychiatric disorders and the use of mental health services among children involved in bullying. *Aggressive Behavior*, 27, 102-110, USA, 2001.
13. Bosworth, K., Espelage, D. L. & Simon, L. Factors associated with bullying behavior in middle school student. *Journal of Early Adolescence*, 19 (3): 341-361, 1999.
14. Olweus, D. Bullying at school: What we know and what we can do Malden, MA Blackwell Publishers Ltd., 1993.
15. Özbay, Y. Danışanı merkez alan psikoterapi yaklaşımında empatik atmosfer ve insan ilişkileri. I. Eğitim Bilimleri Kongresi Bildirileri, Adana, 1994.
16. Özbay, Y. & Şahin, M. Empatik sınıf atmosferi tutum ölçeği (ESATÖ) geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 15, 74-79. Ankara, 1999.
17. Petterson, C. H. Theories of counseling and psychotherapy. Horpers and Row, New York. 1973.
18. Rogers, R. C. On becoming a person. Boston: Houghton Mifflin, 1961.
19. Dökmen, Ü. İletişim çatışmaları ve empati. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2005.
20. Gilhorta, J. The concepts of selfobject function and empathy in couple's therapy. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 27, 294-297, 1993.
21. Evans, B.J., Stanley, R.O. & Burrows, G.D. Measuring medical students' empathy skills. *British Journal of Medical Psychology*, 66, 121-133, 1993.
22. Ersanlı, K. İnsan ilişkilerinde empatik yaklaşımın yeri ve önemi. *M. E. B. Eğitim Dergisi*, 4, 70-72, Ankara, 1993.
23. Arcel, G. Developing empathy in nurses: An in-service training program. *Archives of Psychiatric Nursing*, 20, (6), 249-257, 2006.
24. Barraclough, D. J. Changes in counselor intentions after empathy training. Retrieved

- march, 2001, Web: <http://www.umi.com/dissertations>, 2000.
25. Gysels, M., Richardson, A. & Hinginson, I. J. Communication training for health professional who care for patients with cancer: a systematic review of training methods. *Supportive Care in Cancer* 13 (2005), 356-366, 2005.
 26. Irit, G. Incarcerated mothers: Effects of the mother/off spring life development program (mold) on recidivism, prosocially development, empathy, hope and parent-child attachment. <http://www.lib.umi.com/dissertations/fullcity>, 2000.
 27. Ünal, F. Empatik iletişim eğitiminin okul öncesi çocuğu olan annelerin empatik beceri düzeylerine etkisi, Gazi Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2003.
 28. Kalliopuska, M. & Ruokonen, S. A study with a follow-up of the effects of music education on holistic development of empathy. *Perceptual Motor Skills*, 76, 131-137, 1993.
 29. Kalliopuska, M. & Titinen, U. Influence of developmental programmes on the empathy and prosociability of preschool children. *Perceptual Motor Skills*, 72, 323-28, 1991.
 30. Otfinowski, G. A. Effects of empathy training on the peer approval of third graders. Doctoral Dissertation, University of Francisco, 2000.
 31. Robert, W. & Strayer, J. Children's anger, emotional expressiveness, and empathy: relations with parents' empathy, emotional expressiveness and parenting practices. *Social Development*, 13(2), 229-254, 2004.
 32. Strayer, J. & Roberts, W. Empathy and observed anger and aggression in five-year-old. *Social Development*, 13, 1-13, 2004.
 33. Warden, D. & Mackinnon, S. Prosocial children, bullies and victims: an investigation of their sociometric status, empathy and social problem-solving strategies. *British Journal of Developmental Psychology*, 21, 367-385, 2003.
 34. Yılmaz-Yüksel, A. Empati eğitim programının ilköğretim öğrencilerinin empatik becerilerine etkisi. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara, 2003.
 35. Kandemir, M. İlköğretimde algılanan sınıf içi empatik atmosfer ile benlik algısı arasındaki etkileşimin akran zorbalığı ile ilişkisi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara, 2006.
 36. Pişkin, M. & Ayas, T. Akran zorbalığı belirleme ölçeği çocuk formunun geliştirilmesi. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi (5-7 Eylül), 2007.
 37. Özbay, Y. & Şahin, M. Psikoloji danışmada empatik atmosfer ve beceri düzeyinde kazandırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 137-150, 2006.
 38. Feshbach, N. D. Learning to care. Scott, Foresman and Company, 1983.
 39. Strayer, J. Verbal and facial measures of children's emotion and empathy. *Journal of Experimental Child Psychology*, 59, 299-316, 1995.
 40. Ohbachi, K. I., Ohno, T. & Mukai, H. Empathy and aggression: Effects of self-disclosure and fearful appeal. *The Journal of Social Psychology*, 133(2), 243-254, 1993.
 41. Pecukonis, V. E. A cognitive/affective empathy training program as a function of ego development in aggressive adolescent females. *Adolescence Spring*, 25(97), 59-76, 1990.